

СЕМАНТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ПОЛІКАМПАНАЕНТАВЫХ

МАТЭМАТЫЧНЫХ ТЭРМІНАЎ

Даследаванне двух- і полікампанентавых тэрмінаў (т.зв. “тэрміналагічных фразеалагізмаў” [7, с.19]) як стыкавага разраду ўстойлівых словазлучэнняў, а таксама праблема іх прэзентацыі актуальныя ў сучаснай тэрміналогіі. Узнікненне комплексных найменняў дэтэрмінавана актыўнай тэндэнцыяй да аналітызму ў мове навукова-тэхнічнай літаратуры, “да ўтварэння адзіных, але расчлянёных паняццяў” [2, с.53]. Стварэнне ўстойлівых вытворных тэрмінаў-словазлучэнняў на аснове кіравання (*аб'яднанне мностваў* [РБМС, с.112], *дзядзіна рацыянальнасці* [СМТ, с.109], *ланцуг комплексу* [РБМС, с.220]) або дапасавання (*лік абстрактны* [СМТ, с.118], *мінімальная паверхня* [МЭ, с.451], *поле абстрактнае* [СМТ, с.126]) з'яўляецца вынікам адлюстравання складаных унутраных дачыненняў паміж навуковымі паняццямі ў тэрміналогіі. Далучэнне да тэрміна-субстантыва ўдакладняльных кампанентаў выкарыстоўваецца для канкрэтызацыі базавага паняцця і ўтварэння яго відавых карэлятаў [1, с.267]. Напрыклад, *каэфіцыент* – ‘сталы множнік пры зменнай велічыні’ [МЭ, с.164] + *варыяцыя* – ‘малое змяненне незалежнай зменнай ці функцыянала’ [МЭ, с.63] = *каэфіцыент варыяцыі* – ‘беспамерная мера роскідку размеркавання імавернасцяў выпадковай велічыні’ [МЭ, с.63].

У асобных тэрміназнаўчых даследаваннях тэрміналогія вызначаецца як “асаблівы <...> лексіка-фразеалагічны пласт мовы” [1, с.265], а трактоўка комплексных спецыяльных найменняў набліжаецца да азначэння фразеалагічных спалучэнняў [2, с.53; 3, с.43–46; 4, с.104; 7]. У дачыненні да семантычнага адзінства кампанентаў словазлучэння Ф.Ф.Фартунатаў пісаў: “Словазлучэннем <...> я называю тое адзінае па значэнні, што ўтвараецца спалучэннем аднаго поўнага слова (не часціцы) з другім поўным словам...” [8, с.451]. Такі падыход эксплікаваны наступнымі прычынамі: а) семантычнае

адзінства ў дачыненні да зместу комплекснага тэрміна; б) выражэнне састаўным тэрмінам адзінага, цэласнага паняцця; в) семантычная раўнапраўнасць кампанентаў комплекснага наймення.

Генетычная роднасць полікампанентавых тэрмінаадзінак са свабоднымі словазлучэннямі праяўляецца ў залежнасці семантыкі шэрагу тэрмінаў ад сумы значэнняў іх кампанентаў. Аднак, на нашу думку, найбольш абгрунтаваным падаецца меркаванне, што тэрміналагічныя комплексныя найменні семантычна займаюць прамежкавае становішча паміж фразеалагічнымі і свабоднымі словазлучэннямі [3, с.47].

У навуковай літаратуры існуе некалькі падыходаў да класіфікацыі полікампанентавых тэрмінаў паводле ступені семантычнай злітнасці кампанентаў [4, с.104–105; 5, с.79–81; 6, с.230–232]. У дачыненні да некаторых галіновых тэрміналогій прынята выдзяляць тып умоўна нераскладальных тэрмінаў-словазлучэнняў. Да іх адносяцца двухкампанентавыя адзінкі, у якіх або абедзве часткі словазлучэння не з'яўляюцца тэрмінамі, або адзін з кампанентаў – нятэрмін, а другі – тэрмін са змененай семантыкай: *ледніковы язык, мурашыныя кучы* (гэагр.); *валовыя вочкі, зязюльчыны слёзы, таўкачык вялікі* (біял.). Гэтыя тэрміноутварэнні аб'яднаны тым, што адлюстроўваюць не сістэму паняццяў канкрэтнай навуковай галіны, а паасобныя знешнія прыкметы прадметаў і з'яў [4, с.105]. Адзначаны тып комплексных найменняў цалкам неўласцівы матэматычнай тэрміналогіі з прычыны высокай ступені яе абстрагаванасці.

Вялікі клас тэрміналагічных словазлучэнняў характарызуецца фармальнай раскладальнасцю кампанентаў пры лінгвістычным падыходзе да тэрміна як спецыяльнага наймення. Унутры гэтага тыпу мэтазгодна вылучыць два падтыпы. У **першы падтып** уваходзяць несвабодныя тэрміны-словазлучэнні, у якіх адзін кампанент з'яўляецца тэрмінам, а другі – агульнамоўным словам, якое не мае вузка абмежаванага навуковага зместу: *аўтамат канечны* [РБМС, с.10], *база фільтра* [РБМС, с.18], *геомэтрыя ідэальная* [СМТ, с.107], *змест*

мнагаскладу [РБМС, с.183], *марфізм замкнуты* [РБМС, с.103], *поле глабальнае* [РБМС, с.136], *призма правільная* [СМТ, с.129], *схема грубая* [РБМС, с.191], *функцыя рассяяная* [РБМС, с.217], *цела зоркавае* [РБМС, с.192] і інш.

У дадзеным падтыпе вылучаюцца наступныя віды:

1. **Від А:** тэрмін – азначаны кампанент: *алгарытм прагны* [МЭ, с.438], *вось вялікая* [СМТ, с.105; ТСВМ, с.102], *дыферэнцыял слабы* [РБМС, с.46], *набліжэнне грубае* [ТСВМ, с.130], *праграмаванне выпуклае* [РБМС, с.152; ТСВМ, с.143], *сфера падэшвенная* [РБМС, с.190] і інш. Прааналізаваны від вылучаецца высокай тэрмінаўтваральнай прадуктыўнасцю.

2. **Від Б:** тэрмінам з’яўляецца азначальны кампанент: *апусканне індэкса* [РБМС, с.118], *анярэнне прасторы* [РБМС, с.118], *дынамічная гульня* [МЭ, с.444], *лесвіца кантарава* [РБМС, с.82] і інш. Названы від характарызуецца малапрадуктыўнасцю пры тэрмінаўтварэнні.

Комплексныя найменні першага падтыпу не валодаюць празрыстасцю ўнутранай формы і як тэрміны могуць успрымацца толькі ў “непадзеленым” выглядзе [4, с.105]. Такім чынам, відавочна, што полікампанентавыя тэрміны першага падтыпу маюць семантычны цэнтр, у ролі якога выступае лексема, што выражае “цэнтральнае” паніцце словазлучэння.

У **другі падтып** уваходзяць свабодныя тэрміны-словазлучэнні, абодва кампаненты якіх – самастойныя тэрміналагічныя адзінкі, гэта значыць ужываюцца ў складзе тэрміназлучэння ў сваіх прамых, не змешчаных значэннях. Агульная семантыка ўсяго ўтварэння, як правіла, з’яўляецца чыстай сумай значэнняў кампанентаў. Пры гэтым спецыялізацыя злучэння выклікае толькі абмежаванне сэнсавага значэння тэрміна ўвогуле, а не змяненне семантыкі аднаго з кампанентаў [5, с.73]: *карэляцыя сімплектычная* [РБМС, с.76], *косаэрмітава матрыца* [МЭ, с.449], *паліном інтэрпаляцыйны* [РБМС, с.137], *паляра канічная* [РБМС, с.140], *унімадулярная матрыца* [МЭ, с.461], *фільтрацыя мінімаксная* [РБМС, с.209], *экстрапаляцыя функцыі* [МЭ, с.463] і

інш. У тэрмінах другога падтыпу немэтазгодна вылучаць семантычны цэнтр з прычыны дуальнасці семантыкі адзначаных тэрмінаадзінак.

Характарыстыка трохкампанентавых тэрмінаўтварэнняў патрабуе іншага метадалагічнага падыходу ў сувязі са значным уплывам структуры на семантычныя адносіны паміж кампанентамі. Прааналізуем асноўныя мадэлі семантычных адносінаў паміж кампанентамі названых тэрмінаў.

Мадэль I. Семантычным ядром трохкампанентавых комплексных тэрмінаў з'яўляецца адзіночная лексема, значэнне якой распаўсюджваецца тэрмінаўтварэннямі першага (від А, Б) і другога падтыпаў: *здабытак неабсалютна збежны* [ТСВМ, с.113], *інтэграл залежны ад параметра* [ТСВМ, с.116], *абгортка сям'і крывых* [ТСВМ, с.92], *кісча заганняў раўнанне* [МЭ, с.448], *рад пунктаў крывой* [СМТ, с.131], *оптымізацыя вылічальных алгарытмаў* [МЭ, с.439], *максімальнай праўдападобнасці метада* [МЭ, с.450].

Мадэль II уключае тэрмінаадзінкі, у якіх да азначанага кампанента непасрэдна адносіцца толькі першасны азначальны кампанент (семантычнае ядро), перыферычны азначальны кампанент распаўсюджвае адзінства азначанага і першаснага азначальнага кампанентаў: *коордыната трылінейная тангенцыяльная* [СМТ, с.115], *множнік супольны найбольшы* [ТСВМ, с.128], *стацыянарны выніковы працэс* [МЭ, с.460], *звыроднае лінейнае пераўтварэнне* [МЭ, с.446]. Семантычным ядром могуць з'яўляцца двухавтныя тэрміны-словазлучэнні абодвух падтыпаў.

Мадэль III характарызуецца тым, што кожны з азначальных кампанентаў комплекснага тэрміна непасрэдна адносіцца да азначанага кампанента (семантычнага ядра), і па прынцеце семантычных адносінаў набліжаецца да мадэлі II: *сетка віртуальна-асімптатычная* [РБМС, с.178], *функцыя ампліудна-фазавая* [РБМС, с.213], *шэраг інтэгра-ступенны* [РБМС, с.174]. Часткі “перыферычнага” кампанента, нягледзячы на структурную спалучанасць, не ўступаюць у семантычную сувязь паміж сабой.

Паколькі структурная акрэсленасць і дакладнасць любой галіновай тэрмінасістэмы ў многім грунтуецца на лагічнасці спалучэння семантычных палёў тэрмінаадзінак, многія пытанні семантычных адносінаў паміж кампанентамі комплексных тэрмінаў вымагаюць далейшага грунтоўнага вывучэння.

КРЫНІЦЫ ДАСЛЕДАВАННЯ

- МЭ** – Матэматычная энцыклапедыя / Гал. рэд. В.Бернік. – Мн.: Тэхналогія, 2001. – 496 с.
- РБМС** – Русско-белорусский математический словарь / Я.В.Радыно, П.П.Шуба, А.Б.Антонович и др.; Под общ. ред. Я.В.Радыно. – Мн.: Выш. шк., 1993. – 239 с.
- СМТ** – Беларуская навуковая тэрмінолёгія. Вып. 14. Слоўнік матэматычнае тэрмінолёгіі: (Праект) / ІБК. Аддзел мовы і літаратуры. Гал. Тэрмін. Камісія. – Менск: ІБК, 1927. – 145 с.
- ТСВМ** – Тэрміналагічны слоўнік па вышэйшай матэматыцы для ВНУ / Т.Сухая, Р.Еўдакімава, В.Трацякевіч, Н.Гудзень. – Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – 183 с.

БІБЛІАГРАФІЯ

1. Березин Ф. М., Головин Б. Н. Общее языкознание. – М.: Просвещение, 1979. – 416 с.
2. Бобринева Л.И. Субстантивные терминологические словосочетания (на материале русской и английской научно-учебной литературы по физике) // Веснік БДУ. IV. 1976. №3. С. 53 – 55.
3. Головин Б. Н., Кобрин Р. Ю. Лингвистические основы учения о терминах. – М.: Высшая школа, 1987. – 104 с.
4. Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – 246 с.
5. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики. – М.: Издательство АН СССР, 1961. – 158 с.
6. Ляшчынская В.А. Беларуская мова. Тэрміналагічная лексіка: Вучэбны дапаможнік. – Мн.: РІВШ БДУ, 2001. – 256 с.
7. Малина З.М. Терминологические фразеологизмы и их презентация в словарях русского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – М.: РУДН, 1999. – 19с.
8. Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды: В 2 т. Т. 2. – М.: Гос. уч.-пед. издат. Мин-ва просв. РСФСР, 1957. – 471 с.